

KINDA ISTVÁN

Megszorító gazdaságpolitikák Székelyföldön a 20. század első felében

A 2008-ban kipattanó és egyre tovább gyűrűző gazdasági világválság mélyülő bugyrait sorra bank- és pénzügyi válságnak, hitelválságnak vagy részvénytőzsi recesszióknak, árfolyamháborúnak stb. nevezik. Ennek méretben és a világgazdaságra gyakorolt hatása alapján közvetlen elődjeként a szintén Amerikából induló, 1929–1933 között tartó nagy gazdasági világválságot emlegetik.

Kutatásomból, melyben a székelyföldi falvak 20. századi gazdasági átmeneteit vizsgálom,¹ az rajzolódik ki, hogy a térség gazdálkodóit időről időre válságokozó gazdaságpolitikai döntések sokkolták; egy pesszimistább szemlélet szerint lényegében megszorító intézkedések sorából áll össze a 20. századi székelyföldi gazdaságtörténet, melyben többször lenullázták a földműves réteg vagyonát. Alább e zűrzavaros 20. század első felének néhány kedvezőtlen intézkedését villantom fel a lokális életvilágokra gyakorolt hatás alapján.

Tagosítás. A 19–20. század fordulóján több kísérlet zajlott a földbirtokok újramérésére, tagosítására. Ez azt feltételezte, hogy a hagyományos örökösödési jog eredményeként nadrágszíjparcellákra darabolódott birtokokat újraszámítva, egyben mérték volna ki a művelés megkönnyítése céljából. A hagyományos gazdálkodás, az örökölt és vásárolt földekhez való ragaszkodás és egyéb félelmek azonban vitákat eredményeztek, hátráltatták a folyamat véghezvitelét. Az egységes parcellában történő földkimérés ellen több racionális elv szólt a tiltakozó gazdák részéről: pl. az egy dűlőben fekvő vetéseket egy esetleges jégeső egészében tönkretelthette, a kisebb birtokosok pedig attól tartottak – s amint sok településen beigazolódott, jogosan –, hogy a befolyásosabb nagybirtokosok maguknak szerzik meg a jobban termő földeket (Vö. Bartos, 2000. 43–44).

Földtörvény. Gazdasági szempontból a román kormány Trianon utáni, 1921. július 30-i erdélyi földbirtoktörvénye a kisebbségeket, kiemelten a magyarokat

---

¹ A kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával zajlott 2010–2013 között.

sújtotta. A magyar egyházak birtokállományának 84,5 százalékát, a székely közbirtokosságok legelőit, erdeit kisajátították, sőt a székelyek számára fontos jövedelmet adó ásványvízforrásokat is államosították (Pozsony, 2012. 82). Négy történelmi régió – Erdély, Dobrudzsa, Bukovina és Bessarábia – esetében négy különböző rendelkezést ültettek a gyakorlatba, s ezek között a reformok között jelentős diszkriminatív eltérések voltak. Szembeötlően jogsértő volt, hogy például a kisajátítás árkompenzációjának kiszámításánál a regáti (óromániai) törvény az 1917-es, az erdélyi az 1913-as, háború előtti árakat tekintette mérvadónak, így a háború alatti inflációs veszteségeken túl még a békebeli aranykorona és a Trianon utáni román lej közötti árkülönbséget is a kisemmizett birtokosoknak kellett volna elviselniük. Kártalanítási pénzt ugyanis nem kaptak, a névérték szerint kibocsátott járadékkötvény lényegében a földtulajdon elkobzását jelentette (Diószegi, 1990. 34–35).

Amerikázás. A 1880-as évtizedtől Közép- és Délkelet-Európa népei is bekapcsolódtak abba a főleg Észak-Amerikába irányuló migrációba, melyet modern népvándorlasként is szoktak emlegetni a történészek. A kivándorlás történelmi modelljében döntő szerepe volt annak, hogy a kelet-közép-európai térség az 1880-as évektől kezdett perifériaként a világgazdaságba integrálódni, felledült az iparosítás, a mezőgazdasági munkafolyamatok a gépek és eszközök korszerűsödésével lerövidültek, így a gyarapodásnak indult népesség részéről megnövekedett a munkaerő-kínálat (Puskás, 1991).

Az *amerikázás* első nagy hulláma az 1880-as évektől számítható, amikor korlátozás nélkül milliók próbálták szerencsét Amerikában. Az első világháború után megkezdődtek a korlátozások, melyek fokozatosan leszűkítették az Amerikába irányuló szabad munkaerő-áramlást, és az 1930-as évekre jórészt véget vetettek annak (Puskás, 1991). A társadalom alsóbb rétegeiből verbuválódott tömegek kimozdulásának okai között a magas adókat, a hosszú katonáskodást, a szélsőséges birtokviszonyokat, a feudalizmus örökségét, sőt, a földművesek földéhségét szokták emlegetni.

Legtöbbjüknek már maga a kiutazás költsége is meghaladta erejét, kölcsönöket kellett felvenniük, melynek a kamatait szerre küldözgették haza, magát a kölcsönvett tőkét pedig hazatértük után törlesztették. Ennek eredményeként a tehetős birtokosok kölcsönzővé léptek elő a faluközösségekben, a váltók mögött álló uzsorakamatok minden korábbinál magasabbra szöktek. Az Amerikához fűződő remények szertefoszlásával egyre többen váltak egész életükre

hitelezőik adósaivá, közülük többen nincstelenné, földönfutóvá. Alább egy Kanadába vándorolt székely csoport hazaküldött levele olvasható, melyből képe kaphatunk vándorlásuk okairól és nyomasztó aggályairól.

„Met hejába olyan világban élünk, amióta a rádiomot kitalálták, hogy ecceribe megtudjuk, a mi a vizen túl megesik. De a legjobb rádiom mégis csak az, amit a mü asszonyaink irnak meg nekünk s mü abból tudtuk meg, hogy a mü falunkban egy esztendő leforgása alatt mik mentek végbe? Legutoljára épeg azt olvastuk a levélből, hogy valami udvarhelyi szigorunczás urak kimöntek Havadtőre és az egyik nagygazdánál házfelbőjdulást tartottak. Pénzcsináló gépet kerestek s azután megvizsgálták az adósleveleket is, azokat amivel mü is tartozunk neki. Hát azt bizon épeg elég jól tették, mert nekünk is 200–200 dollárt adott váltó és adóslevélre s egy esztendő múlva 300 dollárt kell nekünk fejenként visszafizessünk, ami olyan nagy pénz, hogy még a 100 dollár interest is alig tudjuk kikeresni. Még akinek itt elbeszéltek, hogy mekkora interesre adta ide a pénzt, mindenki elszőrnyűlködött. Ha ezt előre így tudjuk itt kaptunk vóna 4% interesre is pénzt a hajós társaságtól s nem kellett vóna 50%-ot fizessünk!

S hogy a szigoruncziás urak meg ne büntessék feleségeinktől írást kunczorált ki a mük hitelezőnk s abban azt állítja, hogy a 200 dollárokat nem kamatra adta, hanem csak kölcsön egy esztendei használatra s ezt az írást aláíratta az asszonyainkkal s bemutatta az uraknak, akik elhitték. Hát ez nem igaz tek. Úr! Mert az adóslevél igaz hogy 300 dollárról van kiállítva, de mü megesküszünk asszonyainkkal együtt, hogy csak 200 dollárokat adott nekünk s mü egy esztendő multán 300 dollárt kell visszafizessünk. Ez az, ami úgy fáj nekünk első sorban is, met ez mégis csak igen nagy zsebmetszés, embernyúzás.

Szegény székely emberek vagyunk, mindegyikünknek van 4–5 apró gyermeke s bévaljuk, hogy épeg emiatt csak igen keveset tudunk megspórolni és családkunknak küdeni, met kellett a nagy interesbe s attól féltünk, hogy az a nagy millionyos úr, még a kicsi házunkat és földünköt is ellicitálja, ha ki nem fizessük az interest pontosan s apró gyermekeink mehetnek kúdulni. Met kereken kimondjuk, hogy itt sem fonják kóbaszból a kertet s biz az esztendőnek legnagyobb része csak bódorgásból telt el, met sokan vagyunk s csak nyáron van inkább munka s télen csak úgy telelődtünk, ahogy lehetett korrogó hassal dideregve szinte megfagyunk hideg hurubánkban.

Hogy aztán mit végeztek a szigorunczás urak, nem tudjuk, de annyit tudunk, hogy vérszívó ember kezébe estünk s tán soha ki se tudjuk fizetni adóssá-

gunkat, met a nagy interes mellé, még interest ír. Azt is tudjuk, hogy itt testi erővel nem lehet akkora milliókat szerezni, mint ő szerzett az egyesültekben, hanem csak furfangos úri hunczutsággal. Azt jól tudjuk, hogy őkeme is fukcziós ember s inkább ésszel és ördögi matériákkal firtatta össze a milliónyokat, azét nem diflámáljuk, de mégis műnköt falujabeli szegény embereket megszánhatott vóna. Maradtunk a tekintetes úrnak bús szolgálattal. Kanada – Montreal, Winnipeg – 1928. május 28-án Székely kibújdosó testvérei.” (Nagy, 1960–1965. 478–482).

Hitelválság. Az első világháború hatásait az 1928-tól fokozatosan begyűrűző gazdasági világválság makrogazdasági szinten és az egyszerű emberek körében is csak fokozta. Egymás után zártak be a bankok, a székely gazdák nehezen összekuporgatott pénzét nem tudták visszaadni. A lakosság egy részét kölcsönök terhelték, melyek visszafizetése az elértéktelenedő pénz miatt egyre nehezebbé vált. Havadtó egykori református lelkésze későbbi feljegyzéseiből a 21. századi ingatlanalapú devizahitelezés évszázaddal korábbi – sokak számára ismerős – példáját ismerjük fel egy telekvásárlás kapcsán.

„A jegyző elkészítette az adás-vételi szerződést 1927. március 30-án s mi valamennyien aláírtuk. És most ide hallgass, embernek fia, hogy ez a kutyahájjal megkent agyafúrt hóhér milyen szerződést kötött velünk? Igaz, hogy előlegül csak 3000 leit kívánt tőlünk parcellánként, de a hátralevő vételárat 2 részletben kellett fizetnünk a svájci frank valutája arányában szept. 1-ig, ami másszóval azt jelentette, hogyha a törlesztési idő alatt a svájci frank értéke emelkedik, kötelesek vagyunk mi is ennek arányában fizetni, mégpedig azzal a szigoru meghagyással, hogy aki a kitűzött pontos határidőre nem tud fizetni, elveszti az addig befizetett vételárakat s a lakhelyek ismét az eladó tulajdonába kerül vissza” (Nagy, 1960–1965).

„Kicsi magyar világ”. Az 1940–44 között Székelyföldön is visszaállt magyar világ eufóriája és nyilvánvaló pozitívumai mellett árnyoldalai is voltak az életnek, s azt nem csak a második háború mélyítette. A budapesti centralista politika nem volt tekintettel a székely falvak gazdasági, társadalmi és kulturális hagyományaira, az itt élők gondolkodásmódjára, Székelyföld mostoha természeti adottságainak figyelembe vétele nélkül pedig ugyanolyan adókat vetettek ki a gyengén termő földekre, mint az alföldi termékeny birtokokra. Ennek az

lett az eredménye, hogy már 1942-ben azt tapasztalták a gazdák, hogy a románok adóinál is magasabb összegeket kell befizetniük az államkasszába (Pozsony, 2012. 86–87). A háború harmadik-negyedik évében ráadásul megjelent a hadigazdálkodás számos eleme, például a termények egy részének vagy a lovaknak a kötelező beszolgáltatása. Idős székely földművesek azonban napjainkban is hozzátesszik, hogy soha olyan igazságos világ nem volt Székelyföldön, mint a négy év alatt.

A négy év alatt az én apám volt a bíró. A szegényeknek küldték a gabonát, ki kellett osztani, mindenki úgy nézte, hogy nehogy szűkön mérje, úgy hogy az utolsóknak, ha szűkön jutott, ment s a hámbárból merített s kipótolta, hogy senki kárral ne maradjon. (Havadtó)

„A cséplőgépek mellé ellenőröket állítottak, s megkezdődött a beszolgáltatás. Kenyérgabonából meghagyták a vetőmagot és a kenyér-fejadagot, s a többi ment a Futura-hoz, a hombárba. Igaz, becsülettel megfizették. Megszűkült a ruhanemű és a lábbeli. Csak jegyre vagy feketén lehetett kapni. A falu nem zúgolódt. Belátta a történelmi szükségszerűséget, s a hosszas elnyomás után bízott a szebb jövőben” (Szabó, 2004. 79).

A becsületesség, a kiszámíthatóság és a hatékonyság jellemezte az igazságszolgáltatást és a közigazgatást is. Később – az orosz fogság, a szocializmus, majd az 1989-es rendszerváltás után – mindig a magyar idő erkölcsé és az abban elért gazdasági sikerek szolgáltak referenciaként azoknak, akik megélték azt az időszakot.

A magyar időbe is voltak nehézségek. Egy részének már nem tetszett, mert voltak beadások, akinek sok termett. De a fejadagot meghagyták (...), ha nagy disznót vágtak, zsírt is kellett leadjanak. Ezek már nem tetszettek egyes gazdáknak, hogy miért kell, de ott senki nem szabadott éhezzen. Akinek nem volt földje, annak is a fejadag jutányos áron biztosítva volt. Addig 70 százalék nem ett kenyeret itt Havadtón, puliszkát ettek. (Havadtó)

Román világ. A szocialista párt uralomra jutása után soha nem látott változássoknak nézett elébe Székelyföld. A mezőgazdaság szovjet mintára történő szocialista átalakításának célja a mezőgazdasági termelés racionalizálásán túl a minél teljesebb állami ellenőrzöttség kiépítése. Ennek a célnak a megvalósítását

egyrészt a) a termelés szerkezeti átalakításával, valamint b) a mezőgazdasági kistermelés és az előállított termékek kereskedelmének ellenőrzésével, visszaszorításával kívánták elérni (Kiss, 2007. 47).

A racionalizálási folyamatnak két nagyobb iránya volt: az állami gazdaságok és a termelészövetkezetek létrehozása. Mindkettő kiindulópontja a Groza-kormány 1945. március 22-ei új agrártörvénye, amelynek értelmében az 50 hektárnál nagyobb birtokokat az állam önkényesen kisajátította. A földreform eredményeként 1 057 674 hektár földet osztottak szét 796 129 családnak (Oláh, 2001. 12). – *S akkor kaptak 45-be, a Groza-kormány idején, a cövekelt földeket kiosztották mindenkinek, s akinek nem volt is, földhöz jutott.* – A nagybirtok tehát felszámoldott, és a föld sokféle darabolásával Románia a kisbirtokosok országává vált, hiszen ekkor már a földművesek több mint fele a 3 hektár alatti, 76 százaléka az 5 hektárnál kisebb, 10 százaléka a 10 hektár alatti birtokkategóriába esett (Oláh, 2001. 12). A levéltári források tanúsága szerint Háromszék újonnan kialakított járásrendszerében a kisajátítás – mely lényegében törvényerőre emelt rablás – 252 birtokot érintett.

Ezek a korábban elképzelhetetlen irányú, gazdasági megsemmisülést okozó változások pénzügyi válsággal és óriási inflációval párosultak. A román gazdaság ugyanis a háború utáni összeomlásból még nem állt talpra, a Szovjetunióval kötött fegyverszüneti szerződés teljesítéséből adódó terhek – 300 millió dollár értékű jóvátételi szállítás – kiürítették az államkasszát, ami a pénz értékének romlását idézte elő (Réti, 1990. 21).

Az 1945–46-os néptanácsi hivatalos iratok adatszerűen tartalmazzák azokat a változtatásokat, amelyek a falusi emberek, gazdák életét gyökeresen átalakították. Egy 1946-os megyefőnöki körlevél² köztudomásra hozta, hogy „minden gazda köteles burgonyaterméséről és készletéről elszámolni egy bizottságnak. Figyelembe lesz véve az 1945-ben bevetett terület nagysága és az átlagtermés 7000 kg-ban veendő számításba. A felmérésnél 1 nm 700–800 kg burgonya számítható”.

Ennek eredményeként a gazdának megmarad:

- a) vetőmag címén hektáronként 2400 kg
- b) a háztartás szükségletére a fejadagok szerint (évi):
  - bányamunkás részére fejenként 100 kg
  - nehéz testi munkásnak 80 kg

² Román Állami Levéltár, Kovászna Megyei Fiók, Fond 9, lelt. sz. 17., 78-as irat, 83. lap.

- ipari munkásnak 70 kg
- a lakosság részére 50 kg

Ha belegondolunk, hogy a székelyföldi háztartások egyik alapélelmiszerének számító burgonyából egy évre fejenként 50 kg-t irányozott elő a hatalom, átérezhetjük a székely családok elkeseredését. Ráadásul a fent nevezett fejadagok hamarosan 1/3-ra csökkentek...

Pénzreform. Az 1946-os pénzügyi viszonyokat jól mutatja a következő adat: egy újonnan kinevezett tanító fizetése 64 000 lej, egy véka kukorica ára 150 000 lej volt (Kápolnási, 2004. 204). Az 1947-es (majd az 1952-es „pénzreform” miatt a pénz hígulása több mint tízezerszeres (!) lett. Szemléltetésképpen: a háború után egy cipő 300 lejes ára 1947-re 3 600 000 lejre nőtt (Szabó, 2004. 86–87). Nem csoda, hogy a mértéktelen infláció miatt a pénzforgalom lecsökkent, a lej kezdett kiszorulni használatból, helyét – főleg falvakon – egyre inkább átvette a természetes csere (Réti, 1990. 25).

1947-ben, a milliós világ végén, a pénzt leértékelték, ám az új pénz minden korábbinál mélyebb nyomorba döntötte az embereket. Az állam főleg arra törekedett, hogy a falvakon fellelhető élelmiszert és alapanyagokat megkaparintsa, s azzal a Szovjetunióval szembeni hadi kárpótlást törlessze, illetve, hogy a begyűjtött termények egy részét a nincstelenségtől még jobban szenvedő városi lakosságnak juttassa. Ehhez az első lépés az volt, hogy a gazdasági termények árát olcsón, az ipari árukét és szolgáltatásokét magasan állapította meg. Egy mázsa búza ekkor 560 lej, egy 100 km-re szóló vasúti jegy értéke 800 lej volt (Máthé, 2008. 61).

A magántulajdon megszüntetése. A magántulajdon feletti rendelkezés átstrukturálása lényegében már az 1948-as államosítással megkezdődött – a falvakban az állam és helyi képviselője, a néptanács, illetve a kollektív gazdaság (és vezetőisége) lett az új birtokos. Ez az új adminisztratív elit rendelkezett a közössé vált felszerelés, infrastruktúra és földtulajdon további sorsáról, a bel- és kültelkek, kerthelyiségek elosztásáról, és döntött a létrejövő fizetéses munkahelyekre történő alkalmazásokról is (Gagyi, 2007. 11).

A nép kisemmizésének példáiként értékelhetők azok a rendelkezések, melyek a korábbi években meghatározott és folyamatosan szigorodó terménykvótákat nemcsak a termőterület függvényében határozták meg, hanem az 1950-es évek elejére már kiterjesztették minden állati és növényi eredetű terményre.

Ugyan bizonyos összeget adtak a beszolgáltatott terményekért, de az nevétségesen kevés volt a piaci árhoz viszonyítva.

A következő adatok ennek a néhány ellenmondásos évnél a mindennapi emberek szintjén tapasztalható gazdasági állapotát tükrözik: 1949-ben a beszolgáltatott búza kilóját 5,60 lejért vették át a begyűjtő központokban, ennek a búzának a korpáját ugyanott kedvezményes áron 7 lejért lehetett megvásárolni. Állami ármeghatározás szerint egy mázsza válogatott burgonya 280 lej, egy kasza a szövetkezeti boltban 360 lejbe került (Máthé, 2008. 69).

1950-ben a petróleumot már előzetesen meghatározott időpontokban osztották. Ára literenként 15 lej, ebből 9 lej készpénzben kellett kifizetni, a fennmaradó részt 1 tojással kellett kompenzálni. Igaz, egy tojás piaci ára akkor már 20 lej volt. Mellékes információ, hogy a kulákok ilyen „előnyös” feltételek mellett sem kaphattak az ipar termékéből (Máthé, 2008. 79).

Beszolgáltatási anomáliákra még mindig rengeteg példa gyűjthető a kort megelőző gazdálkodóktól. Egy feljegyzés szerint a kötelező hagyma beszolgáltatást 1951 decemberében a magyarhermányi gazdák úgy oldották meg, hogy a hagymát a Küküllő menti falvak termelőitől megvették kilónként 20 lejért, majd Ágostonfalván a gyűjtőközpontnak átadták, kilójáért 4 lej kaptak.

„Az összegyűjtött hagymát aztán minta szervezéssel addig tartották a raktárba, halomba hanyva, amíg fülledni, romlani kezdett, akkor árusítani kezdték kilóját 8 lejért. Vehetett, ki mennyit akart. Midőn december 15-én az utolsó tételt leszállították, többen voltak, akik a hagymájukat átadták 4 lejiért, ugyanakkor 8 leivel megvették s hozták vissza” (Máthé, 2008. 93).

A fent hozott rendelkezések tudomásulvételét követően a lenti társadalom gyors reakciókat dolgozott ki, megfogalmazta elhárító vagy elkerülő válaszlépéseit, kialakította túlélő magatartását. A földbirtok függvényében megállapított beadásokat sokan úgy próbálták kivédeni, hogy szétírták földjeiket a családtagok nevére, mások az eladott állatok vásárlóiként halott személyeket tüntettek fel, hogy a vásárló mentesüljön a beadandó kvótától. Udvarhelyszéki példa szerint olyan is volt, hogy 20 darab borjú szerepelt egy halott nevében (Kápolnási, 2004. 207).

Az 1952. január 26-án életbe lépett pénzreform a kvótarendszert messze túlhaladó sokkot okozott a falusi családok életében, megrendítette az értékbe vett hitet, a családok kasszájából eltüntette a készpénztartalékot (Vincze, 2005. 639; Kiss 2007. 48). A denominálás lefolyásakor az üzletek öt napon át zárva tartottak. A pénzcseré szabályai szerint az 1000 lej meg nem haladó összegek

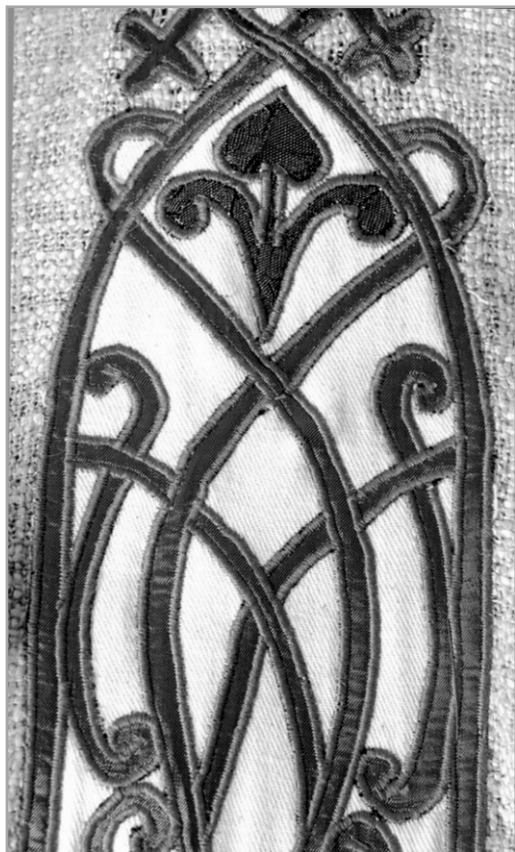
esetében minden régi 100 lejért 1 új lejt, az 1000–3000 lejig terjedő összegnél már csak 200 lej helyett adtak 1 új lejt a takarékoskodók kezébe. Ezzel az intézkedéssel oda jutottak a gazdák, hogy két ökör áráért később egy malacot sem tudtak vásárolni. A kifosztás mértékét érzékeltetve Máthé János erdővidéki krónikaíró azt írta naplójába 1952-ben, hogy „a piramisokat építő rabszolgák kis uraságok lehettek a felszabadított földművesekkel szemben” (Máthé, 2008. 96; 102).

Összegzés. Évszázados történeti perspektívában szemlélve a gazdaságalkító tényezőket, azt lehet mondani, hogy a jelenünkben ható világgazdasági recesszió leginkább az urbánus világ és a városi ember válsága. A hatások kevésbé embertelenek a falusi termelőkkel szemben: ha egyre kevesebb is a pénzük, a saját földjükön legalább megtermelhetik a család fogyasztásához szükséges terményeket, amelyeket nem kell beszolgáltatni, nem sajátítanak ki erőszakkal. Az „önmagát ismétlő történelem” tényére ismerhetünk, ha párhuzamot teremtünk a korábbi és a jelenben ható folyamatok között: azoknak a kisebb, családi léptékű gazdaságoknak, amelyeknek nem volt adósságállománya, nem kötődtek a banki kamatok és a devizaárfolyamok mozgásához, akárcsak 80 éve, az elmúlt fél évtizedben is sikeresebben helytálltak.

IRODALOM

- BARTOS Miklós (2000): *Havadt múltja*. In: NAGY Olga (szerk.): 2000 *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 17–58.
- DIÓSZEGI László (1990): *A romániai magyarság története 1919–1940*. In: DIÓSZEGI László – R. SÜLE Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 11–44.
- GAGYI József (2007): *2007 Földosztók, önellátók, gyarapodók: a dekollektivizáció emberei*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- KÁPOLNÁSI Zsolt (2004): Kollektivizálás Kadicsfalván. *Areopolisz IV*. Hargita Megyei Kulturális Központ, Székelyudvarhely, 205–235.
- KISS Dénes István (2007): *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban. Faluszociológiai vázlatok*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.
- MÁTHÉ János (közreadja LÁSZLÓ Márton, 2008): *Magyarhermány kronológiája*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- NAGY Sándor (1960–1965): *Életrégényem*. Kézirat, 14 füzet a család tulajdonában, Havadtón.
- OLÁH Sándor (2001): *2001 Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. TLA – Közép-Európa Intézet – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

- POZSONY Ferenc (2012): *Zabola. Egy polgárosult orbaiszéki falu kulturális öröksége*. Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- PUSKÁS Julianna (1991): Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*. 2/4. 22–48.
- RÉTI Tamás (1990): *A román tervgazdaság kialakulása, 1944–1956*. In: HUNYA Gábor – RÉTI Tamás – R. SÜLE Andrea – TÓTH László: *Románia 1945–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Atlantis–Medvetánc Kiadó, Budapest, 13–48.
- SZABÓ István, bitai (2004): *Bitá. Adalékok Bitá falutörténetéhez*. Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- VINCZE Gábor (2005): *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1947–1968*. In: BÁRDI Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 628–683.

Madarász Kathy Margit:
„Templomi I.” (részlet)